

*О.І. Пулипенко,
канд. пед. наук*

*О.І. Pylypenko
Candidate of
Pedag. Sci.*

СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ У ВИМІРАХ ФОРМАЛЬНОЇ ТА НЕФОРМАЛЬНОЇ МОДЕЛЕЙ: АДМІНІСТРАТИВНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СУПРОВІД ОСОБИ, ЯКА ПОВЕРНУЛАСЯ З МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Abstract. The types of social control over the persons which got back from the places of imprisonment are analyzed. Definite features of the post-penitentiary supervision, which is carried out by law enforcement authorities, the social accompaniment, and services and organizations of social work are discussed.

Будь-яка людина, яка повернулася з місця позбавлення волі, опиняється в нових часових та просторових вимірах – ситуації нової соціальної реальності. Існуючі соціологічні теорії дають розуміння особливості соціального контролю за людьми, які повернулися з місць позбавлення волі. Так, Н. Смелзер визначає формальні та неформальні методи соціального контролю. На його слушну думку, “неформальний здійснюється в невеликих групах, а формальний контроль здійснюється, наприклад, поліцейськими службами.” [5, с. 228]. Дослідження соціологів у галузі кримінологічних проблем, зокрема Ф. Шелі, Е. Сатерленда, Г. Шнайдера, Р. Агню, Є. Аллан, Є. Кармен, Р. О’Брайен, В. Кудрявцева, Я. Гілінського дозволили окреслити коло різноманітних способів соціального контролю за людьми, які повернулися з місць позбавлення волі. Практична реалізація таких настанов відтворена у таких формах, як ювенальна юстиція, служба пробачії, служба умовно-дострокового звільнення та різноманітні методи – від звільнення під “чесне слово” до “електронного моніторингу”.

У розвитку гуманізації підходу соціального супроводу слушною є теорія соціальної взаємодії Р. Клауарда та Л. Туліна, які вважають, що найбільш прийнятною формою постпенітенціарного впливу є прикріплення до колишнього засудженого соціального працівника. У той же час вони зазначають, що кримінальний світ все ж випереджує вплив суспільства, що, на думку Ф. Таненбаумана та Г. Беккера, спричиняє “тавування”, “стигматизацію” “людей із заплямованою репутацією”, перешкоджає поверненню в суспільство. При цьому, як зазначає відомий український вчений у галузі пенітенціарії В. Синьов, “у ресоціалізації як процесі відновлення та розвитку власних соціально корисних зв’язків має бути зацікавлений і сам засуджений, як-

що він не вважає “за честь сидіти у в’язниці”, а зрозуміє і сприйме істину, що свої законні права й інтереси люди повинні задовольняти, виконуючи встановлені суспільними законами обов’язки” [4, с. 45].

Процес повернення до суспільства, у певній мірі, має маргінальний характер, оскільки містить у собі жорстко регламентовані набуті правила поведінки (режимні чи за “поняттями”), до яких пристосувалась і які не може змінити людина, що повернулася з місць позбавлення волі.

Формальний соціальний контроль у діях правоохоронних органів регламентується Кримінально-виконавчим кодексом України. В той же час згідно з розділом V “Звільнення від відбуття покарання. Допомога особам, які звільнені від відбуття покарання, контроль і нагляд за ними” в системі пенітенціарного утримання здійснюється процес підготовки до життя в суспільстві. Такий процес включає: підготовку до звільнення; саме звільнення; побутове та трудове влаштування звільнених. Людині, яка підлягає звільненню, завчасно, але не менш як за три місяці, відповідні служби та частини пенітенціарного закладу здійснюють розрахунок за виробничу діяльність, її забезпечують проїзними квитками та харчуванням на час проїзду до місця, визначеного самим засудженим. Засудженим, які звільнюються з виховної чи виправної установи, видаються довідки про звільнення за певними формами. Разом з тим, будучи по суті формальними, ці заходи доволі обмежені в їх впливі на свідомість засудженого. Звільнення по-суті є тільки юридичним фактом, що припиняє кримінально-виконавчі правовідносини і вплив норм кримінально-виконавчого права на засудженого. Втім, певні наслідки відбування покарання можуть залишитися. Внаслідок цього може встановлюватися більш жорсткий вид соціального контролю – адміністративний нагляд. Справедливо сказати, що його застосовують до людини, якщо вона визнана такою, що залишається небезпечною. Порядок встановлення та здійснення адміністративного нагляду визначається Законом України “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі” від 01.12.1994 р. Відповідно, адміністративний нагляд – це система здійснюваних органами внутрішніх справ тимчасових примусових профілактичних заходів спостереження та контролю за поведінкою окремих осіб, звільнених із місць позбавлення волі. Адміністративний нагляд встановлюється з метою запобігання вчиненню злочинів особами, звільненими з місць позбавлення волі, і здійснення виховного впливу на них. Згідно зі ст. 3 Закону України “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі” адміністративний нагляд встановлюється щодо повнолітніх осіб:

а) визнаних судами особливо небезпечними рецидивістами;

б) засуджених до позбавлення волі за тяжкі злочини або засуджених два і більше разів до позбавлення волі за умисні злочини, якщо під час відбування покарання поведінка свідчила, що вони не бажають стати на шлях виправлення і залишаються небезпечними для суспільства;

в) засуджених до позбавлення волі за тяжкі злочини або засуджених два і більше разів до позбавлення волі за умисні злочини, якщо вони після відбування покарання або умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, незважаючи

на попередження органів внутрішніх справ, систематично порушують громадський порядок і права інших громадян, вчиняють інші правопорушення.

Адміністративний нагляд встановлюється терміном один-два роки і не може перевищувати термінів, передбачених законом для погашення або зняття судимості. Якщо є підстава вважати, що особа, за якою встановлено нагляд, продовжує залишатися небезпечною для суспільства, за поданням відповідного органу внутрішніх справ нагляд може бути продовжено у встановленому законом порядку кожного разу ще на шість місяців, але не більше терміну, передбаченого законом для погашення або зняття судимості. Термін адміністративного нагляду починається з дня оголошення особі постанови судді про встановлення адміністративного нагляду. Осіб, за якими встановлено адміністративний нагляд, беруть на облік, фотографують, при потребі знімають відбитки їхніх пальців. Відповідно працівники міліції зобов'язані систематично контролювати поведінку цих осіб, запобігати порушенню ними громадського порядку та прав інших громадян і припиняти їх, розшукувати осіб, які уникають адміністративного нагляду. Діючими суб'єктами постпенітенціарного впливу є органи виконавчої влади та формування, що ними створені: служби і комісії у справах неповнолітніх, наглядові комісії, патронажна служба та центри соціальної адаптації, органи внутрішніх справ, зокрема кримінальна міліція у справах неповнолітніх. До таких суб'єктів належать інституції постпенітенціарної опіки при держадміністраціях, органи соціального захисту населення та охорони здоров'я, притулки та інтернати для осіб похилого віку чи таких, які втратили соціальні зв'язки і не мають певного місця проживання, установи виконання покарання, центри зайнятості, інші установи державної влади та місцевого самоврядування, підприємства незалежно від форм власності, громадські організації та фонди. Разом з тим, наші дослідження доводять, що соціальний контроль має тим більш неприйнятний для людини характер, чим складніше відбувається ресоціалізація. Такими можуть бути екстремальні ситуації соціального, психологічного, медичного характеру, що впливає із заформалізованого ставлення до людини, яка повернулася з місць позбавлення волі. Інші ускладнення мають соціальний характер, наприклад розпад сім'ї, труднощі з реєстрацією за місцем проживання; відсутність грошей; складнощі з отриманням документів; важкий доступ до навчання; незабезпеченість спеціальності чи кваліфікації; статусна залежність та маніпулювання з боку кримінальних груп. У межах формальної моделі соціального контролю виникає конфлікт, що у двох третинах випадків веде до зриву намагань повернутись у суспільство.

Натомість неформальний соціальний контроль впливає з ініціативи державних і недержавних установ і організацій, котрі реалізують ряд соціальних проектів, з допомогою яких готують до звільнення; забезпечують якість звільнення; сприяють соціальній та психологічній реабілітації. Стратегії таких проектів прямо спрямовані на виявлення бажання повернутися в суспільство. Проектні ситуації прямо виходять на співучасть, активність, відповідальність, прийняття рішення самими клієнтами – людьми, що повернулися з місць позбавлення волі. У цьому відображено сучасні стандарти соціальної роботи, що має безсумнівний соціалізаційний ефект. Для

забезпечення цілей соціальної ресоціалізації державними соціальними службами та недержавними організаціями розроблені численні програми соціального супроводу. Наприклад, у рамках діяльності Київського міського центру соціальних служб діє програма “Центр ресоціалізації підлітків та молоді, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі” та забезпечується їх подальший соціальний супровід у реабілітаційному центрі. У рамках програми міської спеціалізованої соціальної служби передбачено такі види соціальної допомоги або послуг: надання безкоштовних кваліфікованих адресних правових, соціально-педагогічних, психологічних, юридичних, інформаційно-консультативних послуг молоді; проведення навчальних семінарів з питань обміну та розвитку досвіду роботи реабілітаційного центру. За формами соціальний супровід має багато спільного з адміністративним наглядом: поновлення та отримання особистих документів, вирішення питань реєстрації, побутових проблем, харчування тощо; сприяння медичному обстеженню та працевлаштуванню. Разом з тим, він охоплює більш широкий спектр соціальних ситуацій – звертання до спеціалізованої служби “Телефон довіри”, “Дружня клініка для молоді” тощо. Таке оновлення характеру супровідної діяльності багато в чому відбувалося завдяки роботі громадської організації інтелігенції м. Києва “Київ – рідний дім”, яка особливу увагу приділяє громадянам, що повернулися з місць позбавлення волі та не мають соціально-корисних зв’язків. Питаннями духовного супроводу та соціальної реабілітації через сповідання християнського способу життя опікується благодійний фонд “Варнава”. Активними провідниками такого підходу є Міжнародна ліга прав дітей та молоді та інші недержавні організації та фонди [3].

Сучасні стандарти соціальної роботи орієнтують соціальний супровід на такі принципи:

- *розуміння замість засудження.* Кожну людину необхідно сприймати такою, якою вона є, надаючи їй можливість для прояву своїх як позитивних, так і негативних почуттів, не засуджуючи їх, а приймаючи і розуміючи; добровільності замість нав’язування. Людина має усвідомлено визначати, яка потрібна їй допомога;

- *взаємодія замість контролю.* Дріб’язковий контроль не тільки принижує, але й не дає можливості самостійно накопичувати позитивний досвід; конфіденційності. Кожна людина має право на збереження відомостей, які вона не хоче поширювати; щирості та довірливості стосунків. Взаємини клієнта і консультанта будуються на відкритості, чесності та довірі;

- *налагодженням стосунків з сім’єю та близьким оточенням.* У співпраці можуть бути забезпечені позитивні умови розвитку стосунків тощо.

Сучасна технологія соціального супроводу базується на мультидисциплінарному підході та розвитку його ресурсів. Процес і характер соціального супроводу має бути стратегією розвитку всіх форм соціального контролю.

Ефективно соціальний супровід здійснюється за п’ятикроковою моделлю.

Крок 1. Вивчення й оцінка ситуації. Здійснюється оцінка соціального середовища сім’ї, установ і організацій та інших ресурсів адаптації. За оцінюванням визначається модель і план соціального супроводу. Модель характеризується частками прямого та опосередкованого супроводу.

Крок 2. Розробка плану соціального супроводу. На цьому етапі складається план конкретних дій (бажано з членами сім'ї клієнта). Наприклад:

- вирішення проблем у сім'ї; реєстрація в патронажній службі; отримання паспорта; реєстрація в центрі зайнятості; працевлаштування; проходження тренінгової програми чи психотерапії; напрацювання особистих соціально корисних контактів і досвіду; участь у соціальних проектах і програмах; участь у проекті відновленого судочинства. Може виникнути питання: чи можна здійснювати соціальний супровід сім'ї, якщо особа не згодна з планом взагалі чи відмовляється від допомоги. Важливо докласти зусиль у переконанні доцільності соціального супроводу і в разі згоди обов'язково укласти усний чи письмовий контракт на взаємне дотримання умов співпраці.

Крок 3. Реалізація плану. Безпосередньо пов'язаний із виконанням запланованого. Особливо значимим є перший місяць від початку супроводу та сьомий-восьмий.

Крок 4. Аналіз якості соціального супроводу і його оцінка соціальним працівником, мультидисциплінарною командою, використання техніки балінт-групи. Визначення успіхів, складностей, проблем, якості соціальних послуг. У разі необхідності – повернення до неперороблених заходів або внесення коректив чи нових пропозицій.

Крок 5. Завершення та припинення соціального супроводу. Оцінка реалізації розробленого плану, аналіз якості соціального супроводу. Наприклад: оцінка нових потреб, що виникли в процесі супроводу, визначення ресурсів особистості; завершення роботи, визначення життєвих планів; припинення контракту стосовно конкретної проблеми. Соціальний супровід повинен бути під постійним моніторингом. Тривалість соціального супроводу визначається успіхами у просуванні за визначеними етапами. План соціального супроводу може коригуватись, доповнюватись чи оновлюватись щороку.

У процесі соціального супроводу соціальний працівник як учасник мультидисциплінарної команди здійснює певний рольовий набір функцій. Ними можуть бути: соціальна діагностична – визначення потреб, стану ситуації клієнта, ресурсів; консультування – забезпечення інформацією щодо розв'язання життєвих проблем; модерації (посередництва) – участі у вирішенні проблем клієнта в установах, організаціях; модулятора – активізації клієнта на розгляд та вирішення проблеми, прийняття рішень; адвокатська – представництво прав клієнта в установах, організаціях, суді; захисника – відстоювання прав клієнта; соціального менеджера – сприяння інтеграції в інфраструктуру тощо.

Порівняти певні складові двох підходів соціального контролю ми можемо за таблицею 1.

Таблиця 1

Функціональні орієнтири	Соціальний супровід	Адміністративний нагляд
Стратегія	Гнучкий соціальний контроль	Регламентований соціальний контроль
Цінність	Відстоювання прав	Контроль за поведінкою
Стиль	Взаємодія	Керування
Принцип	Толерантність	Стигматизація
Принцип	Пріоритет людини	Пріоритет права
Метод	Консультація	Припис
Метод	Супровід	Нагляд
Прийом	Рекомендація	Вимога
Прийом	Настанова	Зобов'язання

У цілому можна зазначити, що соціальний супровід як технологія неформального соціального контролю може стати ефективною в разі партнерських відносини не тільки з клієнтами, але й представниками формального виду соціального контролю.

1. Криминологія / Под ред. Дж. Ф. Шели; Пер. с англ. – СПб., 2003. – 864 с.
2. Методичні рекомендації для працівників центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді щодо роботи з молоддю, яка звільнилась з місць позбавлення волі: методичні рекомендації / За ред. О.І. Пилипенка. – К.: Держсоцслужба, 2006. – 112 с.
3. Місто і люди: як допомогти людині, яка повернулась з місць позбавлення волі в територіальну громаду м. Києва: Інформ. зб. / К. Шендеровський, А. Конопляста, Т. Пітателева, Н. Парубенко, І. Балясна та ін. – К.: КМЦССМ, 2003. – 44 с.
4. Синьов В. Гуманістична спрямованість пенітенціарної педагогіки // Соціальна робота і соціальна політика. – 2002. – №. – С. 43–52.
5. Смелзер Н. Социология: Пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.